खुला विद्यालय शिक्षा कार्यक्रमको विश्लेषण

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षा शास्त्र सङ्काय, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन
विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोश्रो वर्षको Ed.CE. ५९८
विषयको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत
शोध पत्र

शोधार्थी
झमक प्रसाद लुईटेल
एम.एड. दोश्रो वर्ष
क्याम्पस रोल नं. १९३
जनता बहुमुखी क्याम्पस
इटहरी, सुनसरी
२०६८

खुला विद्यालय शिक्षा कार्यक्रमको विश्लेषण

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षा शास्त्र सङ्काय, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन
विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोश्रो वर्षको Ed.CE. ५९८
विषयको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत
शोध पत्र

शोधार्थी
झमक प्रसाद लुईटेल
एम.एड. दोश्रो वर्ष
क्याम्पस रोल नं. १९३
जनता बहुमुखी क्याम्पस
इटहरी, सुनसरी
२०६८

त्रि.वि. दर्ता न. १०४०१-८७
परीक्षा रोल न. २१८०१२१/२०६६

शोधपत्र बुझाएको मिति : २० जनवरी, २०१२
शोधपत्र स्वीकृत मिति : २१ फ्रेब्रुअरी,२०१२

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षा शास्त्र सङ्काय
पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग
जनता बहुमुखी क्याम्पस इटहरी, सुनसरी

प.सं :
च.नं :

सिफारीस पत्र

त्रि.वि.,जनता बहुमुखी क्याम्पस इटहरी, सुनसरीमा शिक्षा शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन मूल विषय लिई स्नातकोत्तर तहमा अध्ययनरत छात्र झमक प्रसाद लुईटेलले स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता परिपुर्तिको लागि **"खुला विद्यालय शिक्षा कार्यक्रमको विश्लेषण"** शीर्षकमा केन्द्रीत रहि गरेको शोधकार्य मेरो प्रत्यक्ष सुपरिवेक्षणमा रहि तयार गर्नुभएकोले हो । उहाँले पूरा गर्नुभएको यस शोध प्रस्तावको सम्पूर्ण पक्षबाट म पूर्ण सन्तुष्ट छु। यस शोधपत्रलाई अन्तिम मूल्याङ्नको लागि मूल्याङ्न समितिमा सिफारीस गर्दछु।

शोधनिर्देशक
श्री राजन प्रसाद शर्मा
(उप प्राध्यापक)

मिति : २० जनवरी, २०१२

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

शिक्षा शास्त्र सङ्काय

पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग

जनता बहुमुखी क्याम्पस इटहरी , सुनसरी

प.सं :

च.नं :

स्वीकृति पत्र

त्रि.वि.,जनता बहुमुखी क्याम्पस इटहरी, सुनसरीमा शिक्षा शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन मूल विषय लिई स्नातकोत्तर तहमा अध्ययनरत छात्र झमक प्रसाद लुईटेलले स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता परिपुर्तिको लागि **“खुला विद्यालय शिक्षा कार्यक्रमको विश्लेषण”** शीर्षकमा शोधपत्र कार्य पूरा गरी स्वीकृतिका लागि प्रस्तुत गर्नु भएको यो शोध प्रस्तावना मूल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति :

क्र.स.	नाम थर	पद	हस्ताक्षर	मिति
१.	श्री टोलनाथ काफ्ले	विभागीय प्रमुख		
२.	श्री राजन प्रसाद शर्मा	शोधनिर्देशक		
३.	श्री	बाह्य सुपरिवेक्षक		

कृतज्ञता

"खुला विद्यालय शिक्षा कार्यक्रमको विश्लेषण" शिर्षकको यो शोधकार्य त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षा शास्त्र सङ्काय स्नातकोत्तर तह पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग अन्तर्गत दोस्रो वर्षको शिक्षा ५९८ पाठ्याशंको प्रयोजनार्थ तयार पारिएको छ । यस शिलशिलामा विभन्नि विद्वान, संघ संस्था तथा सहपाठी मित्रहबाट उच्चतम सहयोग प्राप्त भएको छ ।

प्रस्तुत शोधकार्यको शिर्षक छनौट देखि कलेवर तयार हुनजेल सम्म आफ्नो अमूल्य समय प्रदान गरी समुचित मार्गनिर्देशन , उत्साहबर्द्धक, प्रेरणा प्रदान गर्नु हुने शोधनिर्देशक श्रद्धेय गुरु श्री राजन प्रसाद शर्मा प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । आफ्नो व्यस्त समयका बावजुद पनि यस शोधकार्यमा आवश्यक सल्लाह र सहयोग उपलव्ध गराउनु हुने विभागीय प्रमुख आदरणीय गुरु श्री टोलनाथ काफ्ले प्रति उच्च आभार प्रकट गर्दछु । त्यसैगरी यो शोध कार्य तयार पार्ने काममा आवश्यक व्यवस्थापन गरी सहयोग प्रदान गर्नुहुने क्याम्पस प्रमुख श्री नारद उप्रेती प्रति सादर कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

यो शोधकार्यमा सम्वन्धित समस्यालाई सहज रुपमा लिई उचित परामर्श प्रदान गर्नुहुने गुरु श्री शान्तिराम दाहाल प्रति अनुगृहित छु । यो शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा सहयोग लिइएका र साभार गरिएका विभिन्न पाठ्यसामग्रीहरुका आदरणीय रचनाकारहरुप्रंति आभारी छु ।

यस शोधपत्र तयारका क्रममा आवश्यक सूचनाहरु उपलव्ध गराएर सहयोग पुऱ्याउनु हुने जिल्ला शिक्षा कार्यालय मोरङका विद्यालय निरिक्षक श्री अशोक कालाखेती तथा सुनसरीका विद्यालय निरिक्षक श्री खगेन्द्र दाहाल साथै यस अध्ययन क्षेत्रका विद्यालयका प्रधानाध्यापक, सहजकर्ता, विद्यार्थीहरु प्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु। त्यसैगरी यस अध्ययनलाई सफल बनाउन सहयोग गर्नुहुने मित्रहरु जीवन पौडेल, पारस लुइटेल, राजकुमार श्रेष्ठ लगायतका सबै शुभचिन्तकहरुलाई हार्दिक धन्यवाद टक्र्याउँदछु ।

अन्त्यमा यस शोधपत्रलाई शुद्ध,छिटो छरितो रुपमा टङ्कन गरी सहयोग पुऱ्याउनु हुने न्यू त्रिवेणी फोटोकपी सेन्टर विराटनगर -१४ का मित्र श्री जय प्रसाद पौडेललाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहान्छु ।

शोधार्थी

झमक प्रसाद लुइटेल
जनता बहुमुखी क्याम्पस
इटहरी, सुनसरी

मिति : २०६८। ।

शोध सार

शिक्षा विकासको आधार हो, जसले मानिसको अन्तरनिहित क्षमताको प्रस्फुटन गराउँदछ । यस तथ्यलाई मनन गरी सन २०१५ सम्ममा सबैका लागि शिक्षा नामक अन्तराष्ट्रिय अभियानलाई अघि सारीएको हो । जसलाई साकार बनाउन नेपालमा पनि औपचारिक र अनौपचारिक कार्यक्रम मार्फत शिक्षाको पहुँच विस्तारका निम्ति विभिन्न कार्यक्रम संचालन गरिएको छन् । ति कार्यक्रम मध्ये खुलाविद्यालय शिक्षा कार्यक्रम पनि एक हो । विविध कारणले औपचारिक विद्यालय तहको शिक्षा पूरा नगरी बीचमा छाडेकाहरुलाई अनौपचारिक प्रकृतिको विद्यालय स्तरको शिक्षा दिइने कार्यक्रम नै खुला विद्यालय शिक्षा कार्यक्रम हो । २०६४ सालबाट परीक्षणका रुपमा ५ वटा माध्यमिक तहका विद्यालयबाट शुरुवात गरिएकोमा हालसम्म ७५ जिल्लाका ८५ वटा माध्यमिक तहको विद्यालयमा विस्तार भएको छ । यस शोध अनुसन्धानका ३ वटा उद्देश्यहरु राखिएको छन । जसमा खुला विद्यालय शिक्षा कार्यक्रमको वर्तमान अवस्थाको पहिचान गर्नु, खुला विद्यालय र औपचारिक विद्यालयको एस.एल.सी परीक्षाको लेखाजोखा गर्नु र यस कार्यक्रममा देखिएका समस्याहरुको पहिचान गर्नु रहेको थियो । यी उद्देश्यहरुको पहिचान गर्नका लागि मोरङ्ग र सुनसरी जिल्लामा संचालित ३ वटा माध्यमिक तहको खुला विद्यालयलाई अध्ययन क्षेत्र बनाइएको थियो । यस अध्ययनका क्रममा ३ वटा विद्यालयको यस कार्यक्रमका संयोजक र सम्बन्धित जिल्लाका सो कार्यक्रम हेर्ने विद्यालय निरीक्षकसँग अन्तरवार्ता साथै सहजकर्ता र विद्यार्थीसँग प्रश्नावली तथा दस्तावेज अध्ययनबाट प्राथमिक र द्वितीय तथ्याङ्कहरु संकलन गरिएको थियो ।

यस शोध अध्ययनबाट यस कार्यक्रममा विद्यार्थी भर्ना खुला विद्यालय संचालन सम्बन्धी निर्देशिका २०६५ अनुसार लक्षित समूहलाई प्राथमिकता दिइएको पाइयो । यस कार्यक्रमका माध्यमबाट दलित, पिछडिएको वर्ग, विपन्न महिलाहरु जसले विद्यालय छोड्न बाध्य भएका थिए उनीहरुले विद्यालय स्तरको शिक्षाको अवसर पाई उच्च शिक्षाको समेत ढोका खोल्न सफल भएको पाइयो । उनीहरुमा जनचेतना स्तर उच्च भएको पाइयो । यस कार्यक्रमको सम्पर्क कक्षा निर्धारण शिक्षक र विद्यार्थीको सहमतिमा निर्धारण गर्ने गरेको पाइयो । कक्षा १०को औपचारिक विद्यालय तर्फको पाठ्यक्रम लागू गरिएको पाइयो । जसलाई १७५ सम्पर्क घण्टीबाट ८ बिषयको समस्या समाधान गर्ने गरेको पाइयो ।जुन न्यून भएको पाइयो । कार्यक्रमको संयोजक र सहजकर्ता सम्बन्धि औपचारिक विद्यालयका प्रधानाध्यापक र बिषयगत शिक्षालाई तोकिने गरेको पाइयो । सम्पर्क कक्षामा विद्यार्थीहरुको न्यून उपस्थिती र सहभागीता पाइयो भने शैक्षिक सामग्रीमा मुद्रित सामग्री सबैले र श्रव्य तथा दृश्य सामग्री केहिले मात्र प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो तर श्रव्य दृश्य सामग्री प्रयोग गर्ने गरेको पाइएन । यस कार्यक्रमले समाजमा चेतना स्तर उच्च बनाउन सकेको पाइयो भने निराश भएर घरमै बसेका कयौं गरिब,विपन्न, जनजाति, महिला, घरेलु कामदारलाई उच्च शिक्षाको ढोका खोलेर भविष्यप्रति आशावादी बनाउन सफल भएको छ । त्यसैले यस कार्यक्रमले हाम्रो समाजको चेतना स्तरलाई समेत उच्च बनाउन सफल भएबाट यो कार्यक्रमको महत्व अझ उजागर गर्दछ ।

विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा आन्तरिक मुल्याङ्कन तर्फ विद्यार्थी नियमितता, कक्षा कार्य, गृहकार्य र एकाईपरीक्षा आदिलाई आधार मानिएको पाइयो भने बाह्य तर्फ एस.एल.सी परीक्षालाई लिइएको पाइयो । सिकाई उपलब्धी अघिल्लो बर्ष भन्दा पछिल्लो बर्षमा झन कम हुँदै गएको पाइएतापनि छात्र भन्दा छात्राको सिकाई उपलब्धी र उत्तिर्ण प्रतिशत राम्रो पाइयो । श्रेणीगत रुपमा हेर्दा प्रथम श्रेणी १२.५%, द्वितीय श्रेणी ७४% र तृतीय श्रेणीमा १३.५% पाइयो । यसबाट सिकाई उपलब्धी मध्यम स्तरको मान्न सकिन्छ । यस कार्यक्रममा धेरै समस्याहरु पाइएतापनि मुख्य गरी लगानीमा कमी, वैकल्पित शिक्षाको रुपमा अघि नबढाउनु , व्यवस्थापनमा पनि भौतिक सुविधाको कमी, पूर्व ज्ञानको अभाव ,व्यवहारीक पाठ्यक्रम नहुनु र विद्यार्थी नियमित उपस्थिति र लगनशीलताको कमी समस्याका रुपमा रहेको पाइयो भने यस कार्यक्रमलाई व्यवस्थित र औपचारिक शिक्षाको विकल्पको रुपमा अघि बढाउन बेग्लै भौतिक संरचना तथा लगानीमा वृद्धि, सम्पर्क कक्षाको संख्या र अवधि बढाउनु पर्ने देखिन्छ । कार्यक्रम संचालनमा स्थानीय निकायलाई समेत सहभागी गराउनुपर्दछ । ाठयक्रम समसामयिक र व्यवहारीक हुनु पर्ने देखिन्छ । त्यसैगरी मूल्याङ्कन प्रणालीमा सुधार गर्नुपर्ने, यसकार्यक्रमलाईखुलाविश्वविद्यालय सँगै एकिकृत रुपमा अघि बढाउनु र्ने देखिन्छ । सम्पर्क कक्षालाई घुम्ती सम्पर्क कक्षाको रुपमा पनि संचालन गर्नुका साथै अंग्रेजी र गणित बिषयलाई ऐच्छिक बिषय र पाठ्यक्रममा स्थानीय सीप र ज्ञानलाई समेत समेट्न सकेमा यस कार्यक्रमलाई औपचारिक शिक्षाको विकल्पको रुपमा अघि बढाउन सकिन्थ्यो ।

विषय सूची

	पृष्ठ
शोध निर्देशकको सिफारीस पत्र	i
स्वीकृति पत्र	ii
शोधसार	iii–iv
कृतज्ञता	v
विषयसूची	vi
तालिका सूची	ix
चित्रसूची	x

परिच्छेद : एक
परिचय

सि.न. विवरण	पेज नं
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१-५
१.१.१ खुला विद्यालय शिक्षाको अवधारणा	२
१.१.२ खुला विद्यालय शिक्षाको अन्तरीाष्ट्रिय अवधारणा	३
१.१.३ खुला विद्यालय शिक्षाको नेपालमा अवधारणा	४
१.२ समस्याको कथन	५-७
१.३ अध्ययनको औचित्य	७
१.४ अध्ययनको उद्देश्य	७
१.५ अध्ययनको परिसीमा	८
१.६ अध्ययनमा प्रयोग भएका शव्दावलिहरुको परिभाषा	८-९

परिच्छेद : दुई
सैद्धान्तिक खाका र सम्बन्धीत साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ सैद्धान्तिक साहित्य	९-११
२.२ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	११-१५
२.३ अध्ययनको उपादेयता	१५

परिच्छेद -तीन
अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धानका ढाँचा	१६
३.२ जनसंख्या	१७
३.३ नमूना छनौट	१७
३.३.१ जिल्ला छनौट	१७
३.३.२ विद्यालय छनौट	१७
३.३.३ प्रधानाध्यापक छनौट	१७
३.३.४ शिक्षक छनौट	१७
३.३.५ विद्यार्थी छनौट	१७

३.३.६ विद्यालय निरिक्षक छनौट १८
३.४ तथ्याङ्क संकलन श्रोतहरु १८
३.४.१ प्राथमिक श्रोतहरु १८
३.४.२ द्वितिय श्रोतहरु १८
३.५ साधनहरुको निर्माण १८
३.५.१ प्रश्नावली १८
३.५.२ अन्तरवार्ता १९
३.५.३ तथ्याङ्क संकलन फाराम १९
३.५.४ अवलोकन १९
३.६ साधनको वैधता १९
३.७तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया १९
३.८ तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया २०

परिच्छेद -४
अध्ययनको क्षेत्रको परिचय

४.१ मोरङ जिल्लाको परिचय २१-२२
४.२ सुनसरी जिल्लाको परिचय २२-२५

परिच्छेद -५
तथ्याङ्क विश्लेषण र व्याख्या

५.१ खुला विद्यालय शिक्षा कार्यक्रमको वर्तमान अवस्था २६
५.१.१ विद्यार्थी भर्ना प्रक्रिया २६
५.१.२ विद्यार्थी भर्ना विवरण २६
५.१.२.१ जातजातीगत विद्यार्थी भर्ना विवरण ३०
५.१.३ शैक्षिक र प्रशासनिक व्यवस्थापन ३३
५.१.३.१ सम्पर्क कक्षाको समय निर्धारण ३३
५.१.३.२ सहजकर्ताको व्यवस्थापन ३५
५.१.३.३ शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगको अवस्था ३६
५.१.३.४ आन्तरिक मूल्याङ्कन प्रक्रिया ३७
५.१.४ सेवा र सुविधा ३८
५.१.५ विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धी विवरण ३९
५.१.५.१ श्रेणीगत सिकाई उपलब्धी ४२
५.१.६ खुला विद्यालय शिक्षा कार्यक्रमले समाजमा पारेको प्रभाव ४४
५.२ खुला विद्यालय र औपचारिक विद्यालयको एस.एल.सी परीक्षाको लेखाजोखा ४५
५.२.१ खुला तथा औपचारिक विद्यालयका विद्यार्थीहरुको एस.एल.सी परक्षिाको उपलब्धी ४६
५.२.२ खुला तथा औपचारिक विद्यालयको बिषयगत औषत उपलब्धी ४७
५.२.३ खुला विद्यालय शिक्षा कार्यक्रमका न्युन औषत उपलब्धीका कारणहरु ४९
५.३ खुलाविद्यालय शिक्षा कार्यक्रममा देखिएका समस्याहरु ५१

५.४ खुला विद्यालय संचालनमा देखिएका समस्याहरुको समाधानका उपायहरु ५३

परिच्छेद -६
प्राप्ती निष्कर्ष र सुझावहरु

६.१ प्राप्ती ५५
६.१.१ खुला विद्यालय शिक्षा कार्यक्रमको वर्तमान अवस्था सम्बन्धी ५५
६.१.२ खुला विद्यालय र औपचारिक विद्यालयको एसएल.सी परीक्षाको लेखाजोखा सम्वन्धमा ५६
६.१.३ खुलाविद्यालय संचालनमा देखिएका समस्याहरुको समाधानका उपायहरु सम्बन्धमा ५६
६.२ निष्कर्ष ५७
६.३ सुझावहरु ५८
६.३.१ खुला विद्यालय शिक्षा कार्यक्रमको वर्तमान अवस्था सम्बन्धी सुझावहरु ५८
६.३.२ खुला विद्यालय र औपचारिक विद्यालयको एस.एल.सी. परीक्षाको ५९
६.३.३ खुला विद्यालय संचालनमा देखिएका समस्याहरुको समाधान सम्बन्धी सुझावहरु ५९
सन्दर्भ ग्रन्थ

तालिका सूची

तालिका नं. **पृष्ठ**

तालिकाः १ विद्यार्थी भर्ना विवरण २७

तालिका : २ जातजातीगत विद्यार्थी विवरण ३०

तालिका : ३ सम्पर्क कक्षाको समय निर्धारण ३४

तालिका : ४ सहजकर्ताको व्यवस्थापन सम्बन्धी विवरण ३५

तालिका नं.: ५ सहजकर्ता सम्बन्धी विवरण ३५

तालिका नं. : ६ शैक्षिक सामाग्रीको प्रयोग सम्बन्धी विवरण ३६

तालिका : ७ आन्तरीक मूल्याङ्कन प्रक्रिया सम्बन्धी विवरण ३७

तालिका : ८ प्राप्त सेवा र सुविधा सम्बन्धी विवरण ३८

तालिकाः ९ खुला विद्यालय तर्फको विद्यार्थी सिकाई उपलब्धी विवरण ३९

तालिका नं. : १० खुला विद्यालयको एस.एल.सी. को श्रेणीगत उपलब्धी विवरण ४२

तालिका नं. : ११ खुला विद्यालय शिक्षा कार्यक्रमले पारेका प्रभाव सम्बन्धि विवरण ४४

तालिका नं. : १२ खुला तथा औपचारिक विद्यालयका विद्यार्थीहरुको एस.एल.सी परीक्षाको उपलब्धी विवरण ४६

तालिकाः १३ खुला तथा औपचारिक विद्यालयको बिषयगत औषत उपलब्धी विवरण ४७

तालिका नं.: १४ खुला विद्यालयको औषत उपलब्धी न्यून हुनका कारण सम्बन्धी विवरण ५०

तालिका :१५ खुला विद्यालयको संचालन सम्बन्धी समस्याहरु सम्बन्धि विवरण ५१

तालिकाः १६ खुला विद्यालय संचालनमा देखिएका समस्याहरु सम्बन्धी विवरण ५२

तालिका : १७ खुला विद्यालय शिक्षा कार्यक्रम संचालनका समस्याहरुका समाधानका उपायहरु सम्बन्धी विवरण ५३

चित्र सूची

चित्र नं : १ विद्यार्थी भर्ना विवरण (२०६५-२०६७) २८

चित्र नं. : २ जातजातिगत विद्यार्थी विवरण (२०६५-२०६७) ३२

चित्र नं : ३ विद्यार्थी सिकाई उपलब्धी विवरण (२०६५-२०६७) ४१

चित्र नं : ४ श्रेणीगत विद्यार्थी उत्तिर्ण विवरण (२०६५-२०६७) ४१

चित्र नं. :५ क खुल्ला विद्यालय तर्फको विषयगत सिकाई उपलब्धी विवरण ४८

चित्र नं. :५ख औपचारिक विद्यालय तर्फको विषयगत सिकाई उपलब्धी विवरण ४८